

Әлихан Бөкейхан:
Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі

(Шәкәрім Құдайбердіұлы. 114 бет, бағасы 1 сом, 1917 жыл)

Мұнан бұрын қазақ шежіресі қазақ тілінде кітап болып басылған жоқ. Шәкәрімнің бұл кітабы қазақ шежіресінің тұңғышы, қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенді осы кітаптан табасың. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шәкәрім кітабын әбден білмей қадам баспасын. Кітап жиған жері жоқ, көшпелі далада жүріп Шәкәрім шежіресіндей кітап жазбақ оңай жұмыс емес.

Шәкәрім жазады: «Қазақтың түпкі анасының жайын білмек болып, көп уақыттан берлі сол туралы естіген, білгенімді жазып алып, және әр түрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Ол оқып көрген кітаптардағы сөзді түгел жаза алмасам да, керектісін теріп алып, оған тура келген қазақтың ескі сөздерін қосып, жаздым», – дейді (3-бет).

*«Бір алла бергеніңе сансыз шүкір,
Қалған жоқ зая болып, қылған пікір,
Бітірдім түркі-қазақ шежіресін,
Болса да кемшілігі қисық, бүкір» (109-бет).*

Шәкәрім өзі «бүкір» дегенімен, шежіресі – бала оқытқан молланың қолында болатын кітап.

«Түркі халқы әр рудан қосылып әр түрлі атпен аталған. Нәсілі бір болмаса да, екі түркі ағайын болғысы келсе, бір жерін қанатып, қандарын сүтке яки қымызға қосып, бөліп ішеді де «қаны қосылған қазандас болдық», – дейді. Оны «анда» дейді, біздің қазақтың «құда-анда» дегендегі андасы осы сөз» (18-бет).

«Осы күнгі қазақтың әрбір аймағы он жүз жылдан бұрынғы таңба белгілерін қалдырған жоқ: қыпшақтар 600 жылдардағы Қытай жазушылары жазатын, найза сықылды таңбаларын қол қойған орнына салады. Және 600 жылдан бері мұсылман жұртына кірген керейт, яғни керейлер тіпті ескі замандағы креш [крест] Х таңбасын салады» (19-бет).

Осы керейдің креш таңбасы туралы Еуропа шежіре жазушылары мынаны жазып отыр. 1100-інші жыл шамасында¹, Иса пайғамбар туғаннан кейін, осы күнгі Жетісуда көшіп жүрген керейді несториански сектенің [несторианская секта] софылары христиан дініне қаратқан екен. Піспек қаласында көп жыл қызмет қылған бір шежіре қуған адам, орысша археолог, Пішпек айналасынан үш мың шамалы зират басына қойған тас тапқан. Осы

тастардағы жазу несториян жазуымен жазған христиан дұғасы, дұғадан басқа жазу, мәселен мұндай: христиан, аты Андрей, руы керей.

Жетісуда көп жыл қызмет қылған Н.Н. Пантусов, осы күнде өлсе керек, Ақсу, Нарын деген өзен бойындағы Талас көлінің қабағындағы ескі бейіт, софылардың суретін² кітапқа басып отыр. Пантусов басқан бейіт маңдайшасында, софы үстінде креш Х бар. «Бұл бейіт, софы кімдікі?» деп сұрағанда, Ақсу, Нарын, Талас көлінде көшіп жүрген керейлер: «Өзіміздің аталарымыздікі» деген, «Креш Х дегендерің қалай?» дегенде, бұған жауап таппаған. Керейдің креш таңбасы христиан креші деген сөздің көп дәлелі бар. Қазақтың қай біреуі сәуірік пішкенде, санына креш Х басады, осы рәсім христиандікіндегі креш Х тұмар орнындағы уақыттан қалды-ау деймін. Осы күнде жақсы көрген малға қазақ тұмар тағады, христиан күнінде креш Х басқан-ау деймін.

¹ «История человечества» (Всемирная история Г. Пель-Мольт).

² Записки Западно-Сибирского Отдела И.Р.Г.О., 1902 г. Омскъ.

Қытайдың шаңғылар заманындағы жырларының мағынасы мынау деп Шәкәрім жазады:

*Даңғырлап арба кетеді,
Аттары ныс-ныс етеді.
Әскердің ата-анасы,
Және жастау баласы,
Етегіне жабысып,
Жібермейміз деседі.
Сары болып айналған,
Сәнді шаһар қасында,
Қырға шулап қонады.
Соғысшының қатыны,
Кимешегі басында,
Өрмек тоқып болады.
Қарғаның үнін есітіп,
Қызарып күн батқанда,
Өрмекті қатын жинады.
Байым өлді-ау деп ойлап,
Төсекке барып жатқанда,
Жаңбырдай жасы құяды (19-бет).*

Бұрынғы уақытта қатын-баламен, үймен, малмен көшіп жүріп, Батый хан заманындағыдай, арбалы жұрттың қорғанын қамағанда шығарған жыры ғой бұл.

Түркі-қазақпын деген неше рудың шежіресін жазған Аристовтан алып Шәкәрім жазады: Иса пайғамбардан 214 жыл бұрын қырғыз Енісей өзенінде еді, қырғыздың темірқазығында, һәр түрлі нәсілінен жиылып, ел болған үйсін еді деп, осы Енісей қырғызы Шыңғыс хан заманында 1200 жыл шамасында осы орында еді. Шыңғыспен Түркістанға еріп келіп, сонан бері Жетісудың Алатауында қалды.

Осы күнгі Абақан, Аша деген Енісей губернесіндегі өзен аты қырғыздың Абақан, Аша деген атасының аты деседі. Қырғызда Абақан, Аша деген ата барма екен? Том өзеніне Томск қаласының маңайында құятын бір кішкене өзен аты «Қырғыз». Бұл ат та бұрынғы қырғыз Енісейде көшіп жүрген уақыттан қалса керек.

Аристов: «Қос көлдің күн батысында меркіт, орынхай, орынхайдың күн батысында қырғыз бар еді»,– деп жазғанда, кітабын оқитын кісілер бұл аталған жерді біледі деп жазған. Біздің қазақ бұл жерді білмейді ғой. Шәкәрімде Аристовше жазып өткен. Осы күнде бұл шежіреде аталған жерлер қай патша қол астында, қай губернеде? Шәкәрім жазып өту керек еді. Шежіресін қайта басқанда Шәкәрім бұл кемсілікті толтырар.

«Қалмақты шаба берген соң қалмақтар Ахмет ханды Алашы қойыпты. Мағынасы – «хан алаш» дегені. Оны естіген соң Ахмет хан: «қалмақ бұл атты қорыққан соң қойды, енді шапқанда Алашылап шабындар» деген соң, қазақтар «Алаш» деп шауып, сол қазаққа ұран болыпты.

«Алаш алаш болғанда, Алашы хан болғанда, қалмаққа не қылмадық!» – деп, қазақтың мақтанатыны сол»,– деп Шәкәрім жазады (33-бет).

Бұл қалай? Алаш деген біздің қазақ сөзі? Алаш қалмақ қойған ат болса, қалмақ өз тілімен қоятын жолы бар емес пе!?

Мысалы, орыс бүгінгі Германия жұртын «немец» деп қойып отыр, орыс тілін білмеген соң, сен мылқаусың деп, орысша мылқау – немой. Германия жұрты өзін «дойче» деп атайды. Түбінде Шәкәрімнің «Алашысы» Алаш болып шықса да, бұл күйде ақылға көмескілеу деймін. Қалмақ тілінде біздің «Алаш» Алашы болса, Шәкәрім сөзі сонда дұрыс болар еді. Астырхан губернесінде қалмақпен көрші отырған қазақ, қалмақтар біледі ғой. Қалмақша Алашы не сөз? Мұны біздің «Қазаққа» жазатын аға аты табылар ма?

Ақмола облысында, Атбасар оязында, бағаналы-балталы деген найман жайында Қаракенгір бойында сырлаған кірпіштен салған ескі екі бейіт бар, Алаша, Жошы хан атты. Бұрынғы уақытта бұл өзенге осы күнгі Перовскіге

қарайтын тама да [тама туы] жайлайтын еді. Бағаналы-балталы, тама бұл Алаш хан, Жошы хан бейіттері турасында не біледі? Жұрт арасында айтылып жүрген ескі сөз болса, мұны біздің «Қазаққа» жазушы болмас па екен?

Орта жүз орысқа қарамақ болғанда, тобықты Қараменде бидің тобықты Кеңгірбай биге айтқан сәлемі:

*«Басында Сырдан шығып Орға келдік,
Жүре алмай табан тиіп зорға келдік.
Қол алдына қор ұлы талқы деген,¹
Бұл жаққа баққа келмей, сорға келдік,
Сәлем де Кеңгірбайға кел, кетелік.
Мықты сабаз атанды терлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай
Аты жақсы дариядан ары өтелік» (44-бет).*

Шәкәрімнің жақсы сөзі болсам кітабының бәрін жазу бүгін осымен қысқартайық. Шежіресіне тағы неше айналып келерміз. «Түрік баласы» жеріме түсті деп тарылмаса.

¹ Талқы – қалың теріні жұмсартатын айыр ағаш.

*Қыр баласы.
«Қазақ» газеті, № 12, 1913 жыл.*